

بررسی میزان انطباق پیشینه‌های کتابشناختی موجود در پایگاه نسخ خطی خانه کتاب با استانداردهای فهرستنویسی

ملیکا خوشبخت^۱

دکتر فریبرز خسروی^۲

چکیده

هدف این پژوهش بررسی پیشینه‌های کتابشناختی پایگاه نسخ خطی خانه کتاب از نظر مطابقت با استانداردها و قواعد فهرستنویسی مورد تأیید و استفاده کتابخانه ملی ایران است. پژوهش حاضر، پژوهشی کاربردی است که به صورت پیمایش تحلیلی و با استفاده از سیاهه واری به عنوان ابزار گردآوری اطلاعات صورت گرفته است. درک اینکه فهرستنویسان نسخ خطی تا چه میزان خود را ملزم به رعایت قوانین فهرستنویسی می‌دانند، می‌تواند در رسیدن به دیدگاه صحیحی از وضعیت موجود در حوزه فهرستنویسی نسخ خطی کمک شایانی باشد. یافته‌ها حاکی از عدم توجه فهرستنویسان به عناصر کتابشناختی محل تألیف، شرح پدیدآورندگان و شناسه‌های افزوده می‌باشد به طوری که در هیچ یک از پیشینه‌های مورد بررسی اطلاعاتی برای عناصر مذکور درج نشده است. همچنین یافته‌ها نشان از بالاترین میزان انطباق (۹۶ درصد) با قوانین در عنصر زبان و پایین‌ترین (۶/۹۵ درصد) آن در عنصر پدیدآور دارد.

کلیدواژه‌ها

فهرست‌نگاری، پیشینه‌های کتابشناختی، عناصر کتابشناختی، نسخ خطی، قواعد فهرستنویسی، بانک اطلاعات نسخ خطی.

مقدمه

بازیابی منطقی و هوشمندانه موجب افزایش امکان استفاده بهینه از منابع خطی و مانع مراجعات غیرضروری می‌شود (۱۱: ۸). در متون تخصصی کتابداری نسخه خطی اینگونه تعریف شده است: «نسخه خطی یا دستنویس در اصطلاح به کتاب‌های قدیمی‌ای گفته می‌شود که با دست نوشته شده باشد و چاپی

فهرستنویسی، فرایند ایجاد مداخل برای یک فهرست است. در کتابخانه، این فرایند معمولاً شامل توصیفات کتابشناختی، تحلیل موضوعی اثر، رده‌بندی، و آماده‌سازی هر فقره است که توسط فهرستنویسان انجام می‌شود (۱۲). توصیف مناسب و نقاط

۱. کارشناس ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه شهید بهشتی khoshbakhtmk@gmail.com

۲. عضو هیئت علمی سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران khosravi@gmail.com

نباشد». در عین حال، در متون تخصصی کتابداری دستنویس‌ها به نوشته‌های تک نسخه که توسط نویسنده تولید شده‌اند نیز گفته می‌شود، مانند متن اثری که یک نویسنده آماده کرده تا به چاپخانه سپرده شود، اعم از اثر ادبی، علمی، یا تاریخی. نگهداری اینگونه دستنویس‌ها در مجموعه‌های کتابخانه‌های بزرگ پژوهشی و دانشگاهی معمولاً بخاطر اهمیت پژوهشی یا ارزش آرشیوی آنهاست (۱۱۸:۱۰).

اما آنچه که در ادبیات فارسی «نسخه خطی» نامیده می‌شود، کتاب‌هایی است که غالباً در دوران پیش از رواج صنعت چاپ در ایران و کشورهای اسلامی تولید شده‌اند و تهیه و ویرایش انتقادی و به اصطلاح «تصحیح» و تولید فهرست و فهرستگان‌های آنها یکی از عرصه‌های مهم پژوهش‌های ادبی در ایران و سایر کشورهای اسلامی در سده گذشته بوده است. مشابه همین مساعی در غرب در مورد نسخه‌های کلاسیک و قرون وسطی طی سده‌های گذشته صورت گرفته است (۴).

پیشینیان، «نسخه» را گاه به معنای مطلق «کتاب» به کار برده‌اند و گاه از آن، هیئت رونویس شده کتاب و نوشته را اراده می‌کرده‌اند. از این‌رو، به برگ‌هایی که بر روی آنها مطلب یا مطالبی با دست، توسط قلم نی، قلم مو، قلم فلزی، و با سیاهی مرکب نوشته شده باشد و آن برگ‌ها از یک طرف به هم متصل و پیوسته شده باشند و از طرف عطف بین دفتین قرار گرفته باشد و از همان طرف به دفته‌های جلد پیوسته باشد، نسخه خطی گفته شده است (۹: ۲۳).

معرفی کتاب‌های خطی نهفته در کتابخانه‌های عمومی و خصوصی نخستین گام در خدمت به عالم علم است. چنانچه محققان به نسخه‌های خطی ارزنده دست نیابند تحقیقاتشان ناقص و کوشش آنان نافرجام خواهد بود و البته این موضوع انجام نخواهد گرفت مگر با معرفی نسخه‌های مختلف و شناساندن ذخایری که در گوشه و کنار کتابخانه‌های کشورهای [مختلف] آرمیده است (۱: ۶۰۳).

به مجموعه فعالیت‌هایی که به تهیه صورت نظامند نسخه‌های خطی در یک یا چند کتابخانه و تسهیل دستیابی به محتوای فکری آنان منتهی می‌شود، فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی می‌گویند (۳).

فهرست نسخ خطی موجب شناسایی آثار ارزشمند، دستیابی سریع به نسخه‌های اصل، اطلاع از شمار نسخه‌ها، آشنایی با اسناد مقابله و عرض، آگاهی از اوضاع سیاسی و اقتصادی زمان نگارش نسخه، اطلاع از تلاش پیشینیان در این حوزه، آشنایی با منابع مهم و مورد اعتماد، اطلاع از سرقت‌های ادبی، و آشنایی با چهره‌های علمی گمنام می‌شود (۷: ۱۳۴).

فوایدی که می‌توان برای فهرست نسخ خطی نام برد به شرح زیر است:

۱. شناساندن آثار ارزشمند و گرانقدر ناشناخته؛
۲. دستیابی آسان و سریع به نسخه‌های اصل یا خط مؤلف؛
۳. اطلاع محققان از شمار نسخه‌های مختلف کتاب‌ها، به‌ویژه نسخه‌های نفیس که

باید در چاپ و نشر کتاب خاصی از آنها بهره گرفت و به مقابله و تصحیح آن رو آورد؛

۴. آشنایی با آنها و مقابله و بلاغ‌های برجستگان دین و دانش و استخراج یادداشت‌های بسیار سودمند در ابعاد مختلف تاریخ و تراجم و اوضاع اقتصادی و دستیابی به ناشناخته‌هایی که بسان کنز مکنون در قعر و کناره‌های این بحر ذخایر نهفته است؛

۵. اطلاع شیفتگان دین و دانش از مساعی بی‌وقفه آباء و نیاکان در بذل و سع و توان، مال و جان برای صیانت حریم این دانش در جهت پیشبرد فرهنگ جامعه؛

۶. آشنایی محققان با منابع مهم و مورد اعتماد، دقیق، و عمیق تحقیقاتی جهت استمداد و کاوش سنجیده و نسبتاً کامل در موضوعات مورد نظر و در نهایت ارائه نتیجه‌ای جامع و ارزنده به جامعه بشری؛

۷. انس و الفت محققان با چهره‌های ناشناخته و غربت‌زده نسخه‌های خطی و پیشگیری از زوال ابدی نسخه‌ها در مخازن بسته کتابخانه‌ها و چنانکه برخی از آنها از بین رفته باشد با فهرست‌نگاری، نام و نشان در کتاب‌های فهرستی به جای خواهد ماند؛

۸. امکان اطلاع و پیگیری موارد سرقت نسخه‌ها به وسیله ثبت و ضبط همه مشخصات آنها در فهرست و نیز تسهیل پیگیری اعاده نسخه‌های به یغما رفته توسط دلالان بین‌المللی؛ و

۹. آشنایی با چهره‌های علمی گمنام، معلمان دارای ابلاغ و اجازه و تلامذه آنان، هنرمندان، و مالکان نسخه‌های خطی (۱): (۶۱۱-۶۱۲).

اما برخی فهرست‌ها، کاستی‌ها و نادرستی‌هایی دارد و پسند شخصی بر آنها سایه افکنده است، در نتیجه، کسانی که به این فهرست‌ها مراجعه می‌کنند سردرگم می‌شوند و با صرف بیشترین وقت، کمترین بهره را می‌برند و گاه اطلاعاتی که می‌خواهند به دست نمی‌آورند یا اطلاعاتی غلط فراچنگ می‌آورند (۲: ۵-۱۸). علاوه بر موارد مذکور فهرست‌نویسی نسخ خطی موجب حفظ و نگهداری پیشینه‌ای از نسخه می‌شود که حتی اگر خود نسخه خطی، به هر علتی، درست نباشد می‌تواند اطلاعات کافی درباره آن به کاربران اطلاعاتی بدهد.

این تحقیق در پی بررسی پیشینه‌های کتابشناختی پایگاه نسخ خطی خانه کتاب - به عنوان یکی از بهترین نمونه‌های موجود در پایگاه‌های کتابشناختی نسخ خطی - از لحاظ مطابقت آنها با قواعد و استانداردهای فهرست‌نویسی است تا بدین ترتیب وضعیت حاکم بر فهرست‌نویسی نسخ خطی را تا حد امکان در مراکز و مؤسسات فهرست‌نویسی نمایان سازد. لازم به ذکر است که معیار سنجش در این بررسی قواعد مورد تأیید و استفاده در کتابخانه ملی ایران بوده است. هدف دیگر، بررسی این فرضیه است که «آیا اختلاف معناداری بین میزان انطباق با قواعد در داده‌های مندرج در عناصر مختلف مورد بررسی در پیشینه‌های کتابشناختی وجود دارد یا خیر؟»

همان‌طور که گفته شد پایگاه نسخ خطی خانه کتاب به عنوان جامعه مورد بررسی انتخاب شده است. این پایگاه با همکاری مؤسسه

خانه کتاب ایران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، معاونت فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، و مرکز نشر میراث مکتوب تهیه شده است و در تاریخ ۱۴ مرداد ۱۳۸۷ به بهره‌برداری رسید. این پایگاه شامل بیش از ۲۸۰ هزار پیشینه از کتابخانه‌های مختلف است و هم اکنون با نشانی اینترنتی www.aghabozorg.ir قابل دسترسی است. این پروژه در چهار مرحله صورت پذیرفته است. مرحله نخست آن به مدت ۴ سال به گردآوری فهرست نسخ خطی کتابخانه‌های تهران و بخشی از نسخه‌های خطی خارج از کشور، از سال ۱۳۷۸ تا ۱۳۸۲، با حمایت سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی انجام گرفت. در مرحله دوم، فهرست نسخه‌های خطی قم، طی سال‌های ۱۳۸۲ تا ۱۳۸۴، با همکاری مرکز پژوهش میراث مکتوب و حمایت مالی معاونت امور فرهنگ و ارشاد اسلامی انجام پذیرفت. در مرحله سوم، فهرست کتابخانه‌های سایر شهرستان‌ها، طی سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۳۸۶ تهیه شد که مؤسسه خانه کتاب حمایت از آن را برعهده داشت. در مرحله چهارم این طرح، فهرست کتابخانه‌های خارج از ایران با حمایت مؤسسه خانه کتاب و سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران به مرحله اجرا درآمد (۸: ۲).

پیشینه پژوهش

در سال ۱۳۸۵ ابراهیم عمرانی در مقاله خود با عنوان «عناصر کتابشناختی پیشنهادی برای کاربرگه ملی فهرست‌نویسی خطی و

چاپ سنگی» به شناسایی مدخل‌های مورد استفاده فهرست‌نویسان نسخه‌های خطی و چاپ سنگی، از طریق بررسی فهرست‌های چاپی کتابخانه‌های بزرگ داخلی و خارجی و فهرست‌های الکترونیکی این کتابخانه پرداخته است. وی با تطبیق این مدخل‌ها با استانداردهای فهرست‌نویسی توصیفی مانند قواعد انگلومریکن و قواعد استاندارد بین‌المللی توصیف کتابشناختی، قواعد انجمن کتابخانه‌های دانشکده‌ای و پژوهشی برای نسخه‌های خطی و قالب‌های ماشین‌خوان مانند مارک ۲۱ و ای.ای.دی. سعی در تعیین عناصر و مدخل‌های مورد نیاز برای ماشینی کردن فهرست‌های نسخه‌های خطی در نرم‌افزارهای کتابخانه‌ای کرده است (۶). حبیب‌الله عظیمی (۱۳۸۶)، در مقاله‌ای با عنوان «نگاهی نو به فهرست‌نویسی خطی و پیوند میان شیوه‌های سنتی و نو» به بررسی تفاوت‌ها و پیوندهای فهرست‌نویسی سنتی و مدرن پرداخته است و شیوه پیشنهادی خود را ارائه کرده است، که در کتابخانه ملی ایران برای نسخ خطی مورد استفاده قرار گرفته است (۵).

روش پژوهش

پژوهش حاضر، پژوهش کاربردی در قالب پیمایش تحلیلی است که با کمک گرفتن از سیاهه واریسی به‌عنوان ابزار گردآوری اطلاعات انجام شده است. برای تنظیم سیاهه واریسی مورد استفاده از قواعد انگلومریکن، استاندارد بین‌المللی کتابشناسی توصیفی و مدخل مارک و یونی مارک به‌عنوان الگوی‌های

استاندارد در فهرست‌نویسی بهره گرفته شد و در نهایت سیاهه و ارسی حاوی هفت عنصر پدیدآور اصلی، دوره حیات، تاریخ تألیف اثر، محل تألیف، شرح پدیدآورندگان، شناسه افزوده، و زبان به‌عنوان عناصر مورد بررسی در پیشینه‌ها بود. این هفت عنصر به علت اشتراک در منابع مذکور انتخاب شده و قواعد مورد تأیید کتابخانه ملی به‌عنوان استاندارد در هر عنصر کتابشناختی به‌عنوان محک سنجش میزان رعایت قواعد در نظر گرفته شد. حجم نمونه مورد نیاز جهت بررسی پایگاه و گردآوری داده‌ها از فرمول زیر، با ۹۵ درصد اطمینان و فاصله اطمینان ۵ به‌دست آمده است:

$$Ss = \frac{Z^2 * (P) * (1-P)}{C^2}$$

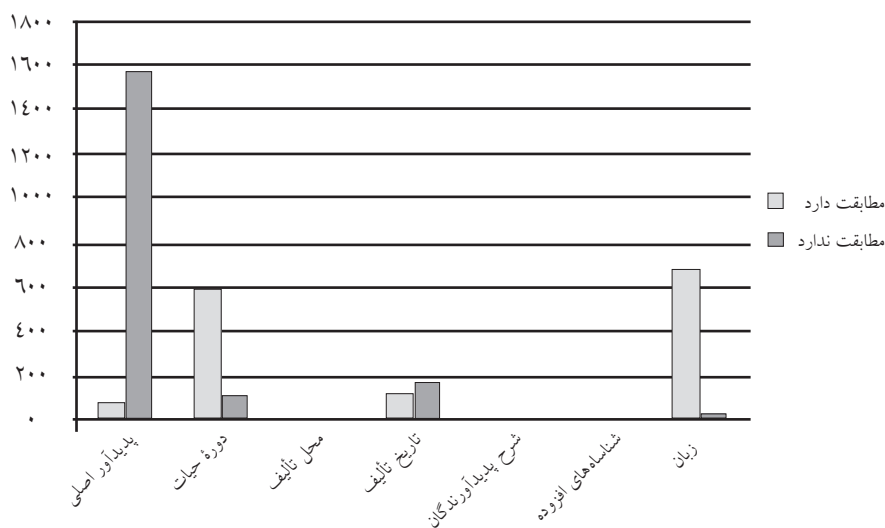
نمره Z: z

فاصله اطمینان: C

نمونه‌گیری به‌صورت تصادفی و بدین ترتیب صورت گرفته است که ابتدا براساس «فهرست کتاب‌ها با نسخه‌های مکرر» موجود در پایگاه، کل عنوان‌هایی که دارای نسخه‌های تکراری هستند تعیین شد (۵۱۵۱ عنوان). در ادامه، حجم نمونه به وسیله فرمول مذکور محاسبه شد که برابر با ۳۵۸ عنوان از بین ۵۱۵۱ عنوان بود. این نمونه با کمک جدول اعداد تصادفی به‌دست آمده از نرم‌افزار اکسل تعیین گردید و از هر عنوان، ۵ مدرک اول فهرست بازیابی، به‌عنوان مدارک مورد بررسی انتخاب شد.

یافته‌های پژوهش

برای بررسی میزان انطباق بر قواعد فهرست‌نویسی، ۱۷۹۰ جست‌وجو در پایگاه نسخ خطی خانه کتاب صورت گرفت که

نمودار میزان تطابق و عدم تطابق مندرجات در پیشینه‌های کتابشناختی با قواعد

جدول ۱. میزان تطابق و عدم تطابق مندرجات در پیشینه‌های کتابشناختی با قواعد فهرست‌نویسی

زبان	شناسه‌های افزوده	شرح پدیدآورندگان	تاریخ تألیف اثر	محل تألیف	دوره حیات	پدیدآور اصلی	
٪ ۹۶/۲	.	.	٪ ۴۲/۳	.	٪ ۸۴/۹	٪ ۴/۴	مطابقت
٪ ۳/۸	.	.	٪ ۵۷/۷	.	٪ ۱۵/۱	٪ ۹۵/۶	عدم تطابق

والیس استفاده شد، که نتایج آن بدین شرح است:

جدول ۲. داده‌های حاصل از آزمون کروسکال-والیس

Mean Rank	تعداد	گروه
۴۸۲/۵۹	۳۵۸	پدیدآور اصلی
۸۸۲/۷۸	۳۵۸	دوره حیات
۵۴۳/۲۷	۳۵۸	تاریخ تألیف
۹۵۷/۳۵	۳۵۸	زبان

۳۳۳/۴۴۰	مجذور کای
۳	df
.000	Asymp.sig

همان‌گونه که مشاهده می‌شود: $P \text{ Value} = 0$ است، در نتیجه، $P < 0/01$ ، $X^2(3) = 440/333$ است و می‌توان اینگونه بیان کرد که اختلاف معناداری بین میزان انطباق بر قواعد و استانداردهای مدنظر پژوهش در داده‌های درج شده در عناصر مختلف مورد بررسی در پیشینه‌های کتابشناختی وجود دارد. بررسی Mean Rank جهت دست یافتن به الگوی اختلاف، نشانگر نزدیکی عناصر زبان و دوره حیات است، و بدین ترتیب، امکان تشخیص الگو برای آنها وجود ندارد.

داده‌های حاصل از آن در نمودار منعکس شده است. یافته‌های به دست آمده حاکی از عدم توجه فهرست‌نویسان به عناصر کتابشناختی محل تألیف، شرح پدیدآورندگان، و شناسه‌های افزوده بوده و در هیچ‌یک از پیشینه‌های مورد بررسی اطلاعاتی برای عناصر مذکور درج نشده است. نتایج نشان می‌دهد که پدیدآور اصلی بالاترین عدم تطابق بر قواعد را (۹۵/۶ درصد) داراست که بیانگر رقم بالایی از ناهماهنگی در اطلاعات مندرج در این عنصر است. عنصر زبان با ۹۶/۲ درصد، بالاترین انطباق با قواعد را نشان می‌دهد. دوره حیات نیز با ۸۴/۹ درصد انطباق با قواعد وضعیت چندان بدی ندارد. اما چگونگی درج تاریخ تألیف، با ۴۲/۳ درصد انطباق، وضعیت متوسط روبه پایینی مشاهده می‌شود.

عنصر کتابشناختی زبان، با ۹۶/۲ درصد، بیشترین؛ و پدیدآور اصلی، با ۴/۴ درصد، کمترین میزان انطباق بر استاندارد مذکور را نشان می‌دهد. اما آیا بین انطباق بر قواعد و استانداردهای مدنظر پژوهش و داده‌های درج شده در عناصر مختلف مورد بررسی در پیشینه‌های کتابشناختی اختلاف معناداری وجود دارد؟ برای بررسی این پرسش به علت چولگی زیاد داده‌ها از آزمون کروسکال-

این موضوع دربارهٔ عناصر پدیدآور اصلی و تاریخ تألیف نیز صادق است، ولی دربارهٔ اختلافی که بین Mean Rank «زبان و دورهٔ حیات» و «پدیدآور اصلی و تاریخ تألیف» وجود دارد می‌توان اینگونه نتیجه گرفت که درج اطلاعات مربوط به زبان و دورهٔ حیات از اطلاعات مربوط به پدیدآور اصلی و تاریخ تألیف انطباق بیشتری با استانداردها و قواعد فهرستنویسی دارد.

نتیجه‌گیری

میزان رعایت قوانین فهرستنویسی توسط فهرستنویسان نسخ خطی نشان می‌دهد که این متخصصان تعهد کمی در این باره احساس می‌کنند. داده‌ها بیانگر این حقیقت است که عدم رعایت قوانین فهرستنویسی در عنصر پدیدآور اصلی بالاترین میزان را در بین دیگر عناصر مورد بررسی با ۹۵/۶ درصد دارد که نشان‌دهندهٔ درصد بالایی از عدم هماهنگی و به کارگیری سلیقهٔ شخصی در تدوین و فهرستنویسی آثار خطی و تعیین سرشناسه است و می‌توان چنین نتیجه گرفت که جمع کثری از فهرستنویسان نسخ خطی اعتقادی به استفاده از «اسامی استاندارد شده» ندارند و یا احساس نیازی نسبت به همسان‌سازی واژگان به کار گرفته شده نمی‌کنند که علت این مسئله باید مورد بررسی قرار گیرد چرا که این امر موجب بسیاری از چندگانگی‌ها و پراکندگی‌ها در داده‌های کتابشناختی مندرج در پیشینه‌ها می‌شود و به میزان قابل توجهی قدرت بازیابی صحیح اطلاعات را در جست‌وجوهای کاربران پایین می‌آورد

و کاربر را وادار می‌کند تا با کلیدواژه‌های گوناگون جست‌وجوی خود را تکرار کند. در این بین، عنصر زبان با ۲۷ درصد عدم تطابق با قوانین، بهترین و استانداردترین وضعیت را در بین عناصر مورد بررسی در پژوهش حاضر دارد که شاید به علت تک‌واژه‌ای بودن آن، امکان اندک به کارگیری خلاقیت توسط فهرستنویسان جهت تغییر در آن و یا نزدیک بودن قواعد با روش‌های متداول در درج عنصر زبان بین فهرستنویسان نسخ خطی و نه لزوماً تبعیت آنها از استانداردهای فهرستنویسی باشد. همچنین عناصر محل تألیف، شرح پدیدآورندگان و شناسه‌های افزوده در هیچ‌کدام از پیشینه‌های مورد بررسی لحاظ نشده است که خود اختلاف بزرگی با استانداردهای مورد پذیرش است و علت عدم توجه به آن باید مورد بررسی‌های بیشتر قرار گیرد. کشف این مسئله که عدم درج این اطلاعات به علت ارزش افزودهٔ کم آن در بازیابی اطلاعات است و یا اینکه فهرستنویسان در منعکس کردن این اطلاعات اهمال ورزیده‌اند حائز اهمیت خواهد بود.

در نگاه کلی می‌توان این چنین نتیجه گرفت که فهرستنویسان نسخ خطی تمایل و گرایش چندانی به رعایت قوانین فهرستنویسی در درج داده‌های کتابشناختی ندارند و به این مهم که یکسان‌سازی اطلاعات مندرج در پیشینه‌ها نقش مؤثری در بازیابی بهینه دارد، توجه زیادی ندارند. همچنین این عدم تطابق با قوانین در مورد عناصر «پدیدآور اصلی و تاریخ تألیف» بیشتر از زبان و دورهٔ حیات» به چشم می‌خورد. بررسی علت این واقعیت

پیشنهادی است برای پژوهش‌های آتی که امید است مورد توجه علاقه‌مندان به این حوزه واقع شود.

منابع

۱. استادی. رضا. «فهرست‌نگاری: گذشته و حال». *آیین پژوهش*، ۲۹-۳۰ (بهمن و اسفند ۱۳۷۳).
۲. اسفندیاری، محمد. «عنوان کتاب و آیین انتخاب آن». *آیین پژوهش*، ۴ (آذر و دی ۱۳۶۹).
۳. عظیمی، حبیب‌الله. «فهرست‌نویسی نسخ خطی». *دایرةالمعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی*. [قابل دسترسی در]: www.nlai.ir
۴. همو. «نسخ خطی». *دایرةالمعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی*. [قابل دسترسی در]: www.nlai.ir
۵. همو. «نگاهی نوبه فهرست‌نویسی نسخ خطی و پیوند میان شیوه‌های سنتی و نو». *آیین میراث*، ۱۲۹-۱۳۹ (۱۳۸۶): ۴۲.
۶. عمرانی، ابراهیم. «عناصر کتابشناختی پیشنهادی برای کاربرگه ملی فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و چاپ سنگی». ۱۳۸۵. [قابل دسترسی در]: www.khaneketab.ir

۷. فدایی، غلامرضا. *آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب (فارسی و عربی)*. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، ۱۳۸۶.

۸. کریمی، مهشید. «نخستین بانک اطلاعاتی نسخه‌های خطی ایران و جهان». [Electronic Version]. *کتاب ماه کلیات*، ۸۶ - ۹۱ (۱۳۸۷). [قابل دسترسی در]: www.ketab.ir

۹. مایل هروی، نجیب. *تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی*. تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۰.

10. Kent, A.; Lancour, H. "Manuscript". *Encyclopedia of Library and Information Science*. Vol.17, New York: M. Dekker, 2003.

11. Moriarty, K.S. *Discriptive catalog of Pare book and It's predecessors: A history of rare book cataloging practice in the United States*. North Carolina: Chapel Hill, 2004.

12. Online Dictionary of Library and Information Science. [on-line]. Available: www.odlis.com

تاریخ تأیید: ۱۳۸۸/۶/۱۱